

Оригиналан научни рад

Бранко Тошовић

Филозофски факултет — Сарајево

РУСКИ АРХАИЗМИ КАО ЕЛЕМЕНАТ ИСТОРИЈСКЕ СТИЛИЗАЦИЈЕ У РОМАНУ „ПЕТАР ПРВИ“ А. Н. ТОЛСТОЈА

(на примјеру ријечи које означавају простор и просторије)

Алексеј Толстој у роману „Петар Први“ на више од шесто страна описује догађаје што су се дешавали у Русији и другим земљама крајем XVII и почетком XVIII стољећа, тачније: даје слику Петрова времена. Писац се дакле враћа у доста далеку прошлост и покушава је што вјерније дочарати — између осталог и лексиком. Стога од прве стране па до посљедњег ретка Толстој употребљава ријечи које су биле карактеристичне за период Петрове владавине. Такав умјетнички поступак називамо историјском стилизацијом.

У архаичној лексици „Петра Првог“ запажају се три струје. Једна је са црквенословенским ријечима, ријечима које су у Петрово доба припадале старој црквеној традицији и које су се почетком XVIII вијека свеле на степен „професионално-богословног жаргона“ (3, IOI), а ондашњим белетристичким дјелима давале својеврсну „висину тона“ (1,28). Друга садржи посуђенице из низа европских језика, што су у таласима запљускивале руски терен и биле симбол нечег новог. Трећа струја састоји се од домаћих (или давно одомаћених) руских ријечи. О тој трећој струји говорићемо у нашем раду.

И као што је црквенословенскоме дијелу застарјеле лексике понекад тешко наћи праве границе, тако и руски архаични елемент покаткад не подлијеже омеђењима. Истина, овдје је разграничавање много лакше, пошто се уз помоћ рјечника и разних извора тачно може одредити свака ријеч.

За нас највећу тешкоћу представља одређивање шта је почетком 18. в. било црквенословенско, а шта руско. Овај проблем произилази највише из тога што тада у језику није било стабилних норми, ријечи нису биле ограничене на поједине језичке слојеве, оне нису биле стилски јасно омеђене, па су се многе употребљавале као синоними. Народне руске ријечи све су више добијале на значају, црквенословенизми су се повлачили у уске оквире, а у црквенословенски језик продирали су елементи свјетовних стилова. И без спомињања страних ријечи може се видјети какво је било велико лексичко шаре-

нило и преплитање. Виноградов, у својој капиталној студији (1, 72), извлачи, за нас, битан закључак да се у области лексике у тој прелазној епоси врење и мијешање различитих стилских елемената манифестовало у обиљу не диференцираних синонима. Управо ова недиференцираност сметала је и другим истраживачима проблемâ о којима говоримо, што свједочи и чињеница да су једне те исте ријечи различито третирали. Мада је, дакле, тешкоћа чита, ипак смо покушали образовати ову групу ријечи, која је ван црквенословенског (старине) и позајмица (новине), значи средња линија у лексици прве половине XVIII вијека.

Један дио ових ријечи и данас се активно употребљава у поетском казивању, разговорном језику, простонародном или дијалекту. Већина је, свакако, у пасивном лексичком фонду савременог руског језика (писци их понекад за своје потребе извлаче из „резерве“). Неке се активно примјењују у неархаичном значењу.

Архаичним лексемима писац назива предмете, ствари и остало материјално, затим апстрактне појмове и категорије, означава простор и просторије у којима борави човјек, којег, опет, ближе одређују по социјалном положају, професији, религиозним опредјељењима, територији, полу, узрасту, државној припадности, личним особинама, а такође застарјелим ријечима именују дијелове човјечијег тијела. Уз именице и глаголе иду стари пријдеви и замјенице. Дакле, доста је велика скала означених предмета, појмова и др.

Радња романа одвија се на најразличитијим мјестима — у кући и дворцу, тврђави и манастиру, на улици и бојноме пољу, у Русији и иностранству... Као и сви писци, Толстој даје списе мјеста догађаја, говори о предметима и стварима што окружују његове јунаке. Он се при томе не ограничава само на употребу савремених ријечи. Писац вјешто мијеша активни и пасивни лексички фонд, посебно користећи се синонимским паровима. У почетку дјела мање је архаичне лексике, можда и због тога што је читаоца желио да постепено уведе и у радњу и у свој начин језичког описивања догађаја. Касније долази до све веће архаизације.

За казивање свега оног о чему говори, аутор романа узима оба дијела застарјеле лексике — историзме и архаизме. Велика већина историзама везана је за друштвено-економске појмове и појаве, док су архаизми готово ограничени на предмете и ствари који су у вези са обичним животом.

У овоме раду на примјеру ријечи које означавају простор и просторије покушаћемо показати како руски архаизми представљају саставни дио историјске стилизације у роману „Петар Први“.

Догађаји што се описују често се одвијају у затвореном простору, сали, спаваћој соби, кухињи, затвору, тврђави, „угоститељским“ објектима... Понекад је радња цијеле главе дата у ентеријеру. Као и остали представници совјетске класичне литературе, радњу Толстој пропраћа описом терена на коме се одвија. Ови описи

мјеста догађаја често су веома подробни, детаљни, а понекад, опет, дати само у неколико ријечи.

Нас овдје интересује каквим је језиком романописац називао простор на коме су текла збивања. Пошто се не ради о опонашању језика лица, писац је могао савременим ријечима стварати читаоцу слику о томе гдје се радња дешава. Али Толстој остаје досљедан себи и не прави јаз и паралелизам у језику романа ограничавањем стилизационог поступка на дијалог. Њему је потпуно неприхватљиво да на један начин говоре његови јунаци, а на други он, страни му је могуће паралелно постојање два, историјски посматрано, веома различита језичка израза.

Ова група ријечи више је карактеристична за описивање него за говорење (писац, а не јунаци, говори о томе гдје се ко и шта налази, како се зове одређено мјесто, простор или просторија), па ће нам стога баш добро доћи да покажемо како стилизација не продире у ауторов језик (монолог) само због настављања опонашања говора овог или оног лица и ван дијалога већ и зато што писац настоји да и његов израз, ван домашаја дијалога, буде обојен старином, да буде прошаран архаичним лексичким елементима.

Из ових разлога аутор се при описивању догађаја не задовољава савременим изразом — он је само база, основа неопходна за стварање језичког историјског колорита. И тако се често простор и просторије именују онако како су их писци и посленици писане ријечи с краја XVII и почетка XVIII вијека називали. При томе Толстој не остаје на једном изразу, досљедно провлачећи га кроз цио роман, нити само на једном застаријелом или савременом синониму. Писац настоји да створи што више синонимских парова, а у томе му највећу могућност пружа лексичка стилизација, посебно тамо гдје је за ознаку једног те истог појма могуће дати више архаизама. Тако је постигао својеврсно лексичко шаренило, својеврсно преплитање ријечи различитих историјских периода и различитих лексичких слојева. Обиље синонима даје разноврсност и свјетлину казивању о тим давно минулим догађајима.

Синонимски је веома богато означавање унутрашњих просторија у кући, како архаичним, тако и савременим ријечима. Неки застарјели лексеми називају просторију у широком смислу, ближе не означавајући намјену. Такав је нпр. *покой*, који има значење „соба за становање, унутрашња просторија, соба“, дакле, соба уопште. Овој ријечи блиска је „горница“ али се разликује социјалном обојеношћу — њоме се означава соба намијењена за чланове спахијске породице (за разлику од „людская“, „лакейская“, „кухня“). Остале ријечи показују намјену — свијетла парадна соба у горњем дијелу биће „светлица“ или „светелка“, спаваћа соба (обично у дворцу, бољарским палатама и богатим кућама) зваће се „опочивальня“, кухиња ће се често именовати ријечју „поварня“, а соба намијењена за пријем гостију, гостинска соба, салон — „зала“.

Већина ових ријечи активно се још увијек употребљава у књижевном језику, говору и сл. Тако се „покой” користи у стандардном језику у значењу „мир, тишина”, а у роману је семантички архаизам. Поред тога, употребљава се као стручни израз. „Горница” постоји у савременом књижевном изразу за означавање чистог дијела сељачке куће. „Светелка” може се срести у разговорном језику у значењу „свијетла соба”. Ријеч „опочивальня” активно се примјењује само на једном дијелу савременог руског језика — у источном Сибиру и значи ненастањена кућа или *јурта* намијењена за одмор и конак путника. „Зала” се такође одржала — налазимо је у простонародном изразу у облику „зало”.

Упоредимо ли употребу „горница” (архаизма) и „комната” (његовог савременог еквивалента) у ситуацијама када се говори о соби у богатој кући, видјећемо да се за готово идентичне случајеве користи час један израз, час други а да се при томе разлог не види у тексту, што значи да су у питању неки ванконтекстуални мотиви. Узмимо примјер са 213. стране:

У Лефорта все было приготовлено. Стол на пять персон в небольшой *горнице* с дверями в сад, где за кустами спрятаны музыканты. Прислуживали два карлика в римских кафтанах и венках из кленовых листьев: Томос и Сека. Розами, связанными в жгуты, была убрана вся *комната*. Сели за стол — Петр, Лефорт, Меншиков и князь-папа.¹

Дакле, јасно је да контекст није условио ни прву ни другу употребу. Могло би се то објаснити овако: да не би поновио једну те исту ријеч у непосредној близини, да би се створила разноврсност у називању, писац прибјегава двојном обиљежавању одустајући тако од шаблонског, праволинијског понављања стилизационог поступка. Можда је и осјећај за мјеру утицао (не жели да нагомилава превише архаизма), па свјесно напушта израз из старог језика и узима стилски неутралну ријеч, ријеч без експресије. Међутим, ово објашњење не можемо примijenити и на следећи случај:

Петру очень понравилось жилище, и он занял *горницу* в два окна, небольшой темный чулан с постелью (для себя и Алексашки) и чердак (для Алешки с Биткой), куда вела приставная лестница из *горницы* (269).

Као и у претходном примјеру говори се о истој соби, само што се овдје архаизам понавља, а тамо замјењује савременим синонимом. Дакле, ни у односу на употребу „горница” и „комната” не по-

¹ Примјери у раду узети су из дјела: Толстой Алексей. Петр Первый (роман). — Издательство „Художественная литература” — Ленинградское отделение. Ленинград, 1971, стр. 678.

стоји опште правило на основу којег бисмо могли тврдити када Толстој примјењује или не примјењује стилизациони поступак. Ево још једне потврде: назив соба Петрове куће у Петрограду.

... дом Петра Алексеевича, — чисто рубленая изба в две горницы ... (566). Горница была обита морской парусиной (577). Петр Алексеевич приоткрыл окно, впуская ветер в душную комнатку, сел к столу ... (580).

Све нам ово говори да стилизациони поступак писац примјењује у зависности од конкретне ситуације. У тексту често не можемо наћи праву и ваљану оправданост, прави разлог, па у тим случајевима говоримо о мотивима као што су разноврсност казивања, осјећање мјере итд.

Други архаизам синонимичан ријечи „комната” јесте „п о к о й”. Од десетак примјера навешћемо неколико:

Золотошубные бояре, надменные князя, знаменитые воеводы только и толковали в низеньких и жарких кремлевских покоях что о торговых сделках на пеньку, поташ, ворвань, зерно, кожи ... (60—61). Не выпуская рук гостя и пятясь, курфюрстр ввел его по ковру в небольшой покой (256). Со двора в сени ввалился Никита Зотов, пьяный, с невиданной толщины человеком: „Не робей, он уродство любит он тебе казны отвалит” — князь-папа волок толстяка в царские покои (417). Действительно, в обоих покоях — направо и налево из сеней — не протолкаться (у царской кушни у селу Ульяново, недалеко од Москве) — 421—422. Кнегиња Авдотја пита кнеза Романа: Не звали в покой-то, батюшка (424) ... в соседних покоях воодушевленно пила и горланила загоновая шляхта (439).

Ову ријеч наћи ћемо и на страни 562, 530. и 654.

У богатим кућама или у оним што припадају угледним лицима спаваћа соба често је „о п о ч и в а л ь н я”. Али равноправно се употребљава, и далеко више, „спальня”. Узмимо примјере у којима се говори о спаваћој соби исте личности, конкретно Петра Првог:

В опочивальне разул его, сняв кафтан. Петр лег на кому ... (76). Дверь открыл Петр. Без улыбки, молча наклонил голову. Ввел гостей в надымленную спальню с одним слюдяным окошом, едва пропускавшим туманный свет (38). Алексашка Меншиков как попал в ту ночь к Петру в опочивальню, так и остался (85). Петр сидел у поднятого окошка, — свечей еще не зажигали, — дочитывал челобитны. В глубине спальни, у двери, не шевелясь, белел залысом черепом Никита Демидов — кузнец из Тулы (457). Только на три ночи Евдокия залучила его в опочивальню ... (136).

Сличан паралелизам налазимо и на другим мјестима. Када Франц Лефорт умире у својој спаваћој соби, писац на истој страни даје и застарјелу ријеч и савремену:

Лофортов дворец гудел голосами, — съезжалась вся Москва... Жена Лефорта, Елизавета Францевна, встретила пастора у дверей в мужнину *спальню*, — увядшее лицо — в красных пятнах, унылый нос — исплакан... Пастор приличным случаю баском сказал адмиральше утешительные слова. Провел ладоню по сизобритому лицу, согнал с него земную суету и вошел в *опочивальню*, Лефорт лежал на широкой измятой постели (318).

Слично је и када се говори о спаваћој соби Ивана Бровкина (378, 376), Петрове мајке (160, 642), краља Карла (392, 454) и др. У сваком случају, више смо нашли примјера савременог синонима.

Погледајмо какав је случај са архаизмом „зала“. Његова је одлика што се у дјелу преплиће са два синонима из савременог језика — једног из књижевног („зал“), а другог простонародног („зало“). Розентаљ објашњава да је наведени облик мушкога рода дошао из њемачког, а женског из француског (6, 104). У рјечнику „Граматичка правилност руског језика“ (2, 67—69) даје се сљедеће објашњење ове три варијанте: *зал* — обширное помещение, предназначенное для многолюдных собраний; *зала* (редко) — гостиная, комната, предназначенная для приема гостей: „После походов они закусывали тврогом и фруктами в прохладной зале...“ (Комс. правда, 16 ноября 1968); *зало* — устар. Међутим, Рјечник Академије наука (7), „зала“ сматра архаизмом, а „зало“ простонародном ријечју, што је за нас прихватљивије јер се из примјера види да „зала“ није само гостинска соба, салон, соба за примање. Од „зал“ и „зало“ овај се архаизам разликује по употреби у дјелу баш по томе што је то била просторија доста специјализирана за различите прилике, па му се због тога додавала ближа одредница. Ово ближе објашњавање нашли смо на девет мјеста: пиршественная (291, 594), сенатская (375), ая (435, 441), тронная столовая (388), двухсветная (431), танцевальная (505) рыцарская (678.) Од ових специјализираних намјена (за плес, за обједовање, за гозбе, за сједнице сената...) вјероватно је у савременом језику остала само, и то доста ријетко, она коју спомиње рјечник „Граматичка правилност руског језика“.

Ево примјера са „зало“:

Семь дней бояре и всякие служилые люди ездили ко гробу адмирала. Затая радость и страх, входили в двухсветное зало (319).

В зало входили, торопливо, крестясь, бояре человек десять (321).

Почтенный шут Яков Тургенев насмешил давеча всех, — надев чалму, татарский халат и туфли, въехал на горбатой грязной свинье в зало, тряс обрюзгшим лицом, привязной бородой (431). Вторую неделю пировал пан Малаховский, шумел на все Оршан-

ское воеводство. Пани Августа, жена его, так любила веселье и танцы, — заплясывала кавлеров до одури. Иной, уморясь, прятался куда-нибудь в чулан, — будили, приволакивали заспанного в колонное *зало* ... (439).

Посебно су интересантна два случаја у којима уопште не можемо одредити да ли је ријеч архаизам, савремена књижевна или простонародна:

Василий так и не мог заснуть — вздыхал, ворочался, слушая отдаленную музыку внизу, в залах (440). Арвед Горн слишком поздно догадался, что король Станислав, — истинный Лещинский, — помимо чтения Апулея и скучливого шагания вместе со своей собакой по пустым залам, занимался в эти дни и еще кое-чем ... (623).

У трећем не знамо да ли је у питању „зал” или „зало”:

Пастор Штрumpf (вслед за службой, звонящим в колокольчик), держа над головой дары с трудом протискивался в большом зале (318).

Ипак се може претпоставити да је „зало” зато што ова ријеч стоји на истој страни — Лефортова удовица пита Штрумфа:

— Господин пастор Штрumpf, я боюсь выходить в залo, я так всегда теряюсь ... Что будет, что будет, пастор Штрumpf? ... (318).

Овакве примјере гдје се не може одредити карактер лексема не би требало сматрати стилизацијом, пошто су и значење и граматички облик стандарднојезички, па читалац нема потребе да размишља да ли је то архаизам или није, а да је писац хтио употребијести застарјелу ријеч, он би сигурно нашао начин да је морфолошки диференцира од других облика.

Постоји још један архаизам који у роману има савремени еквивалент. То је „п о в а р н я” са својим паром „кухня”. Наше претпоставке да ћемо ову ријеч наћи тамо гдје се говори о кућама људи из виших слојева потврдила се, јер је у једном случају кућа Романа Борисовича Бујносова (305), у другом Лефорта (319), у трећем Петрове Анхен (366), Наталије Алексејевне (645, 646) и доста често Ивана Бровкина тада већ уважене личности (377-2, 378, 393, 394, 632), а наћи ћемо је понекад и у неодређеном смислу (331). Дакле, стилизациони поступак је социјално обојен, али не и свеобухватан, тоталитаран; он не искључује употребу и савременог израза, однос-

но богатство куће неће условити да се на сваком мјесту нађе архаизам. Као примјер можемо узети кућу у којој живи Ана Монс или, можда још боље, Роман Борисович Буйносов:

Одевшись, Роман Борисович подвигает телом, — жмет, тесно, жестко... Вышел в сени, где трещала печь. Снизу, из *поварни* (куда уходила крутая лестница, несло горьким, паленым (305). Ротман Борисович одряхлел за эти годн, — главное оттого, что приходилось много пить. Не успеешь проспаться после пира, а уж на *кухне* с утра сидит солдат с приказом — быть сегодня там-то... (534).

Па и када из кухиње нешто мирише, стајаће оба израза:

Над черными крышами светили звезды, пахло *поварней*, сеновалом, хлевами (632). ... солнце лежит на восковом полу, приятно пахнут жасмины на подоконниках, пахнет из кухни жареным кофе... (322).

И овај архаизам показује да Толстој бира мјеста за примјену стилизационог поступка, који не експлоатише преко мјере; он не тежи тоталној архаизацији и његова застарјела ријеч сасвим се добро уклапа у савремену језичку базу, а са одговарајућим синонимом из активне употребе ствара контраст, што помаже читаоцу да осјети патину језика оног времена.

Од ријечи које означавају просторије двије немају одговарајући израз у савременом језику, што не значи да је појам ишчезао — он постоји само се другачије именује. То су „с в е т л и ц а” и „с в е т л и ц а”. Прва означава свијетлу чисту собу у кући (у овоме значењу и сада се активно употребљава). Али она има и друго, архаично значење, које налазимо у роману (један примјер из „Петра Првог” наводи и Рјечник АН), а то је: свијетла парадна соба у кући (првенствено у горњем дијелу), дакле, нека врста гостинске собе (тако је баш објашњава Пољанец — (5).. У роману смо нашли петнаестак примјера. Ево неких:

Роман Борисович стал искать — что бы еще с есть. Над головой (в *светлице*) поволокли что-то, уронили, — посыпался сор с дощатого потолка (418). В *светлицу*, отдываясь, вошел тучный человек... (557).

Иначе највише је коришћена када се говорило о Софијиној соби. На примјер:

Вдова, царица Наталья, узнав, кричала: „Царевна-де и трон скоро велит в *светлицу* к себе приволочь...” (34). В *светлице* —

чистенько, простенько, пахнет сухими травами... Весна, весна, бродит по миру, грех, пробирается сладкий, в девичью светлицу (34).

Данас се такође „светелка” активно употребљава (у разговорном језику — свијетла соба за становање), док је у архаичном значењу потпуно синонимична ријечи „светлица” (свијетла парадна соба у кући). У односу на претходну, према извађеним примјерима, она је ријеђа. Ево пет примјера што смо их нашли:

Натаља Алексеевна увела брата наверх к себи в светелку... (211). Сидели за ужином наверху, в чистой светелке, озаренной лампадами (395). Девы заневешивали юбками оба окошка в светелке, чтобы не просыпаться от страшных отблесков пламени... (427). Дрема в жарких светелках, пахнувших смолой (429). Полна светелка этой чепухи (628).

Шта можемо закључити о употреби архаичних ријечи за означавање просторија? Прво, сви ови лексеми користе се за означавање просторија у кућама представника виших и високих друштвених слојева из простог разлога што тада обични људи нису имали ни салу за плес, ни посебну собу за спавање, ни остале просторије карактеристичне за дворце и богате куће. Па пошто тога нису имали, а ријетко су долазили у прилику да у њима бораве, они су се мало користили наведеним архаизмима, што значи да је употреба оваквих израза социјално омеђена на одређени друштвени слој. Примјери нађени у дјелу најчешће се налазе ван дијалога, а нису дати ни у облику неправог управног говора, дакле, писац је свој језички израз свјесно архаизирао. Друго изузев „светелка” и „светлица”, у дјелу сви архаизми имају свој савремени синоним, што је исто тако један од показатеља умјерене лексичке стилизације.

Осим у кући или на бојноме пољу, многе важне и неважне ствари и догађаји, многи разговори, тајни, завјеренички, или пак породични, обични, свакидашњи, често пијани (као и данас), одвијали су се на мјестима које ми сада називамо угоститељским објектима. Оно доба имало је за њих и своје називе. Толстој то не занемарује, он не модернизује, не анахронизира, јер би било потпуно неприхватљиво погрешно и неестетски једну крчму, гостионицу, хан, свратиште, прчварницу с почетка XVIII вијека назвати савременим ријечима попут: гостионица, отель, ресторан, автомат-ресторан, буфет, закусовая, столовая, шашлычная... У такву грешку искусан писац и добар познавалац језика Петрове епохе није упао. Напротив, готово све што је нудио ондашњи језички израз у погледу обиљежавања тадашњих угоститељских објеката он је прихватио у грађу романа. Тако ћемо наћи: *кабак, корчма, кружало, трактир, харчевня, шинок, постоялный двор, ям, почтовый двор*... Можда ће неко посумњати то да ове ри-

јечи спадају у стилизацију, пошто су појмови нестали (значи, то би били историзми). Међутим, ми другачије гледамо на ову ствар: појмови се нису изгубили — једино су називи тих појмова отишли у пасивни лексички фонд као застарјели, а они (појмови) само су се измијенили, усавршили, модернизовали и још више специјализирали. Објекти у којима се јело, пило и ноћивало или и јело, и пило, и ноћивало постојали су тада — они егзистирају и сада (и убудуће) — само се другачијим називима. И ако завиримо, рецимо, у Пољанчев рјечник (5) видјећемо да се само посљедња ријеч сматра историзмом (мада је и то био својеврстан угоститељски објекат).

У роману се најчешће јавља „к а б а к“. То је нека врста крчме, гостионице. Ево неколико примјера:

Многие толпились у *кабака*, ожидая, когда отопрут, — нюхали: тянуло чесноком, постными пирогами (298). В *кабаке* становилось все шумнее и жарче, бухала обитая рогожей дверь (302). Иной раз хотелось посидеть на Варварке, в кабаке, с гостинодворцами, послушать занозистые речи, самому прочесать язык (377). В чад у стояли *кабаки*, открыты день и ночь (415). Его гвардейцам ... мерещились *кабаки* на перекрестках баварских дорог ... (510) ... большеголовые разномастные лошаденки помчались, всачь, круто свернули и стали у *кабака*, у старой длинной избы с высокой вехой, торчавшей над воротами, и с высокой, — для грамотных — выделенной киноварью по лазоревому полю над дверью: „Къобакъ“

Овај архаизам наћи ћемо и на страни 247, 298, 302, 328, 400, 539, 630, 633—3, 641 итд.

„К о р ч м а“ је крчма, хан гдје се точи пиће. У односу на претходну ријеч мање је фреквентна.

Остановился у *корчмы* (435). В жаркой корчме пахло кислым (436). Дверь в *корчме* поминутно хлопала, — входил, уходил хозяин, и люди какие-то ... Муж позвал: „Саня, ужинать-то будешь?“ ... Волков не спеша хлебал щи (436). Шляхтичи ... наполняя *корчму* духом перегара, стали бросаться на одно колено перед Канькой ... (438). Милостивая моя пани княгиня, проклятый корчмарь поздно донес мне о вашем приезде. Как! Что-бы такая красивая, высокородная пани ночевала в гадкой корчме (438)!

Као што видимо, у „корчма“ се и јело, и пило, и ноћивало.

Крчма у старој Русији називала се и народном ријечју оног времена (4, 62) „к р у ж а л о“. Изгледа да је ова ријеч доста неразумљива савременом читаоцу, па је Толстој на почетку романа (стр. 22) објашњава али не савременом ријечју, већ баш архаичном. Разлог више за по-

јашњавање јесте њена употреба као стручан назив у архитектури за дрвени лук, потпорањ при грађењу сводова, а у прошлости се њоме означавало и шишање косе у облику полукруга.

На Варварке стоит низенькая изба в шесть окон, с коньками и петухами, — *кружало* — царев кабак (22). Певчие... постоянно вымогают у царевен деньги и пропивают их в кружале у Покровских ворот (552). Ее нет во дворце, в Измайловском она... Ты — увидишь ее — не забудь: на Петровке, в *кружале*, в кабаке, на окне стоит догорой скворец, так хорошо говорит по-русски — все люди, которые мимо идут, останавливаются и слушают (641).

Дакле, и на 641. страни појављује се утачњавање.

У оно доба бифе са јефтиним и обичним јелима (оно што се данас зове „закусочная“) називао се „х а р ч е в н я“. Примјећујемо да се у оба нађена случаја говори о бифеу ван Русије — код Амстердама и у Стокхолму:

В середине ночи заехали передохнуть в *харчевне* (268). Солдаты и матросы веселыми кучками устремлялись к *харчевням*, где, подвешенны дверями, чудно пахли пучки колбас или копченый окорок (388).

Писац употребљава и ријеч која је означавала мању крчму — „ш и н о к“:

Петр спросил, где у них *шинок*. Сели за дубовые чистые столы, дивясь опрятности и хорошему запасу, стали пить пиво. Здесь Петр написал по-русски письмо курфюрсту Фридриху, чтоб увидеться (255).

Грофица Козельска прича пани Ани о краљу:

Когда король голоден — он пожирает с одинаковым удовольствием ржаной хлеб и страсбургские пироги. В одном придворном *шинке* он увязался за рябой азачкой... (620).

И овдје се радња дешава у иноземству.

У роману се сусреће и „постоялый двор“ — објекат за ноћивање са рестораном, дијелом за кочије и коње, дакле, нека врста хана (Морића-хан) или караван-сараја. Виноградов (1, 70) узима ову ријеч, између осталих, да покаже одсуство стабилних норми у језику прве половине XVIII вијека (он у „Книга лексикон или собрание речей по алфавиту, с российского на голландский язык“ — 1717. налази два паралелна израза — то су „постоялый двор“ и „ночлежной двор“; ми, међутим, овај други у „Петру Првом“ нисмо открили). Навешћемо неколико примјера:

В Вязме на *постоялом дворе* Александра Ивановича поругалась с мужем (395). На *постоялом дворе*, за перегородкой, отдыхал стольник Петр Андреевич Толстой (444). Аталия, первая узнав о приезде Волковых, явилась с ним на *постоялый двор* (448). Скоро уж неделя, как Василий сидит на *постоялом дворе* (449). В один из таких раздумных вечеров на *постоялом дворе* появился королевский адъютант... (450).

Видјели смо да неразуљиве ријечи добијају објашњење, како би читалац могао пратити садржај. Толстој обично појашњава једном, при првој употреби. Има и изузетака, као што је „ј м“. За разлику од свих осталих, сваки од три примјера (колико смо нашли) прати објашњење потпуно идентично ријечима, и то у размаку од 250 страна, при чему оно стоји одмах иза архаизма или у фусноти. Ево та три примјера назива поштанске станице у којој су се мијењали коњи:

Нужно было поспеть в Троицу вперед Софьи... Упало несколько лошадей. В ближайшем *яме*¹ переседлали, не передохнув, поскакали дальше (139).

У фусноти пише: „*Ям — постоялый двор. Отсюда ямщик*“.

До Вязмы ехали с обозами, медленно. Подлогу кормили лошадей в *ямах*¹ (395).

У фусноти се поново појављује објашњење са 139. стране: „*Ям — постоялый двор. Отсюда ямщик*“. А одмах иза овога примјера слиједи друга реченица у којој се у њој самој тумачи архаизам:

Доскакивая до очередного *яма*, или, как иначе стали говорить, почтового двора, — Гаврила, весь в пылище, взбегал на крыльцо и колотил в дверь рукоятью плетки. „Комиссар! — кричал, вращая глазами, сей час — тройку!“ — и надвигался на заспанного земского целовальника...: „Ковш квасу, и, покуда допью, чтоб заложена была...“ (624).

О овоме појашњавању Степанова каже следеће: „Карактеристично је да се она („ј м“, Б. Т.) даје већ послје тога кад се ова ријеч неколико пута сусреће у тексту, али у оним случајевима када облик конгруенције или контекст не дају могућност да се замијени са ријечју „јама““ (8, 249). Она наводи два примјера (на стр. 91. и 131.), а затим додаје: „Ауторове напомене о ријечи „ј м“... налазимо у оним случајевима када се значење његово јасно не види из контекста“ (за илустрацију узима примјер који смо ми нашли на 395. страни). Степанова констатује да се ауторове напомене сусрећу у дјелу само у јединичним случајевима и само за оне ријечи чије се значење недовољно јасно добија из контекста. На основу малобројних ауторових појашњавања она закључује да писац строго води рачуна о одбиру застарјелих ријечи.

О лексему „трактир“ (првобитно: преноћиште са рестораном, а касније ресторан ниже категорије) нећемо овдје говорити, јер се ради о ријечи која је баш у XVIII ст. позајмљена из пољског, односно латинског (што је, можда, и условило да се употребљава само ако се радња дешава ван Русије).

Наш би закључак био: Толстој је створио велико лексичко гнијездо архаизма којима се означавају наведени објекти. У односу на претходну групу (називи соба) ова не располаже савременим еквивалентима који би се могли употријебити а да се не створи анахронизам; до тога је дошло због великог развитка и трансформације оваквих угоститељских објеката, па су се појавили нови изрази. Међутим, соба није претрпјела никакву измјену — у суштини она је иста као и у 18. стољећу (четири зида са прозорима и вратима). „Постоялый двор“ и „мотель“ означавају исто (објект за смјештај путника и транспортног средства — коња или кола), само се међусобно не могу замјењивати као „горница“ и „комната“. Али се та могућност пружа ријечима „кабак“, „корчма“, „кружалo“ и другим, што писац и чини, па је час једно, час друго, час треће.

Из ове групе што означава простор споменимо још неке архаизме.

На примјер ријеч „твердыня“, поред фигуративног значења „упориште, чврст ослонац, заштита“ употребљава се и у старом: „тврбава, утврђење“.

Но беспокойны были разговоры в народе. За твердынями стен, где пестрели чудные, нарядные крыши боярских дворов и государева дворца, — в этой майской тишине творилось неладное... (39). И еще смутнее становилось и жутче. Понимали только, что в Кремле власти нет, и время подходящее — пошатнуть вековую твердыню. Но как (40)?

И ријеч „подворье“ треба сврстати у претходну групу. За њу Рјечник АН (7) даје три објашњења, од којих се друго и треће односи на наше примјере: 1. усадба; 2. устар. Дом с хозяйственными постройками, принадлежащий к лицу, проживающему в другом городе, или арендуемый им для временных наездов, хранения товаров и т. п.; 3. устар. Дом для приезжих, постоялый двор; частная гостиница. Ево примјера из романа:

Александра жила сейчас в Гааге (с посольством Андрея Артамоновича Матвеева), не стояли они с мужем на посольском подворье, а особенно снимали дом (535).

Алексашка говори Петру о Катарини: Я с этой знакомкой живо переговаривал, послал за каретой, погрузил ее вместе с узлами и — к себе на подворье... А на другой день в Москву-то (537). Неопытный так и уходил, повесив голову, чтобы завтра и еще много дней, проедааясь на подворье, приходить сюда, ждать, надоедать... (641).

У ову групу спадају и „зимовище” (мјесто гдје се зимује, зимовалиште) и „швальня”, а код Чхиквадзе налазимо и „мыльню” (17, 7).

Двое на лыжах неслышно обошли вокруг зимовища (401). Заглянул Роман Борисович и в швальню и в кожевню, где в чанах кисли и дубились кожи (308).

Ријеч „швальня” (кројачница) наћи ћемо и на 465, 466 и 607-2. страни. У ову групу дошла би и „кордегардия” (просторија за стражу), али је страног поријекла, па ћемо је на другом мјесту споменути.

Ето, то су неке ријечи које служе за називање затворенога простора у коме живи и ради човјек. Видјели смо да се издвајају три подгрупе: 1. архаизми којима се означавају просторије, собе; 2. архаизми који служе за именовање ондашњих угоститељских објеката и 3. архаизми различитог карактера. Са црквенословенизмима и позајмицама чине једно лексичко гнијездо, из кога аутор романа узима оно што му је у датом контексту најпотребније и за шта сматра да ће одговорити његовој умјетничкој замисли. Дакле, примјеном стилизационог поступка синонимија се у језику романа квалитативно и квантитативно обогатила, израз је добио на разноврсности и историјској аутентичности. Често уз ову архаичну струју тече и паралелна — савремена, и тај паралелизам омогућује да се не уђе у шаблон, да се не створи тотална стилизација (а то и није могуће), већ да се равномјерно и с мјером уноси стари израз у казивање. Важно је истаћи да се овај паралелизам није поистоветио са дијалогом и монологом — тога нема, често се не разликује пишчев језик и говор јунака, архаизам у употреби није ограничен само на дијалог. Та је група посебно показала да лексичка стилизација није само примјењивана у дијалогу и неправом управном говору, него и у ауторовом језику. И још нешто: неразумљиве ријечи аутор објашњава и по три пута.

* * *

У овоме раду говорили смо само о неким руским архаизмима, помоћу којих смо хтјели показати како се у роману одразила она средња линија у лексици прве половине XVIII стољећа, линија у коју спада све оно што није црквенословенско и страног поријекла. Наш је закључак да је ова струја у „Петру Првом” доминантна и да преовладава. Црквенословенизме можемо бројати у десетицама, ријечи позајмљене у Петрово доба из европских језика — такође, а ове већ у стотицама.

Треба напоменути да је за оно доба било карактеристично јачање народног елемента, оног што Руси називају „просторечие”. Међутим, у нашој анализи лексике романа нисмо нашли много примјера који би то потврдили, не због тога што Толстој није хтио или

није успио да покаже пораст употребе „подлых” ријечи, већ зато што садашња језичка ситуација представља велики бедем који спречава данашње писце да покажу ондашњи све већи значај, све већу употреба обичних народних ријечи. Наиме, током времена, нарочито захваљујући постепеној и упорној демократизацији језика и литературе, у процесу у коме је велику улогу одиграо низ значајних писаца 18, 19. и 20. стољећа (Крилов, Пушкин, Горки и други), дошло је до тога да су ријечи које су у првој половини XVIII в. биле простонародне, „подлье”, мало-помало губиле тај свој првобитни карактер, из периода у период све више улазиле у књижевни језик, те на крају ушле у стандарднојезички израз. И зато нам сада писци не могу дочарати овакву лексику стилизационим поступком. Они само могу свјесно употребљавати такве ријечи умјесто оних што нису припадале језику времена које се описује, а питање је шта се тиме постиже, јер читалац без лингвистичког образовања неће то ни примјетити. Дакле, разлози што у „Петру Првом” нисмо нашли много ондашњих простонародних ријечи које су сада архаизми лежи у развоју језика и промјени у употреби народних ријечи. Али то не значи да су оне и одсутне у језику романа — напротив, оне су чак честе у њему, али не као архаичне, већ као савремене, ван саства лексичке историјске стилизације.

Ово што смо истакли не треба сматрати супротним мишљењу многих истраживача лексику „Петра Првог” да је у њему обилно заступљена простонародна лексика. Тачно је да ње има релативно доста, али она није архаична, она је савремена, она се данас активно употребљава у супстандарду, колоквијалном говору. Као доказ узећемо из дјела неoliko примјера: *благо* (везник) — тем бо-лее што (648), *вострый* — острый (423), *голосить* — громко петь, кричать (15, 16, 106, 411, 564), *дотошно* — подробно (330), *зеадки* — сладике блюда, продаваемые в конце еды (348), *задница* — часть тела (21, 25, 159, 215, 226, 300...), *заместо* — вместо (10), *запивоха* — пьяница, кутила (598), *заплошать* — стать плохим (15), *зашимывать* — начать проворно, быстро двигаться, стремительно бегать (22), *кормилец* — ласковое обращение к мужчине (640), *косма* — пряди, клоки волос, обычно спутанных, всколыхоченных (213), *матерно* — неприлично, бранный (37), *микитка* — место в нижней части труди под ребрами, подзадошье (599), *миловать* — изъяслять любовь, ласкать (168, 227, 287), *опосля* — после (184, 645), *потаскушка* — женщина, ведущая безнравственный образ жизни, развратница (549), *пужануть* — пугатнуть (414), *сиволапый* — грубый, невоспитанный, необразованный (264)... Објашњења су дата према Рјечнику АХ.

Дакле, све су то савремене ријечи. Ми, међутим, у анализи феномена стилизације не говоримо о томе да ли су неке савремене ријечи (стандарднојезичке или колоквијалне — свеједно) — биле у употреби онда када се одвијала радња умјетничког дјела, јер би у том случају стилизација постала веома широк и преширок појам, па би обухватала и оно што је немогуће доказати, као, рецимо, зашто је А. Н. Толстој на 203. или на било којој другој страни написао ријеч

„глаз” — да ли зато што је тај савремени тексем био карактеристичан за прву половину 18. в. или што га је писац без икаква размишљања, без посебне мотивације и посебних разлога једноставно само употребио — и ништа више. Ово прво нико не може доказати (да је наведену ријеч дао ради опонашања језика оног времена), ово друго лако се може разумјети.

Али и у овој простонародној лексици нађе се покоја ријеч са архаичним значењем (*вороз, супостат, эдакий, родитель, середний, бездолье, милостивец, кошель, откушать, подсоба, порты, сродственник, толтосум...*) или је семантички архаизам (*мамка*). То значи да се писац у стилизационом поступку користи не само пасивним лексичким фондом књижевног језика него и оним што се налази у супстандарду, што је остало у дијалекту (*поварня, рожон*), разговорном језику (*мошна, посул, сочинитель*) и споменутом простонародном.

Мислимо да је сада јасно због чега има у дјелу мало простонародних архаизама и зашто преовладавају они што су их употребљавали представници виших слојева, нарочито у свом свечано-узвишеном изразу. Видјели смо да највећи дио архаизама споменутих у анализи долази из уста људи који не припадају нижем слоју, дакле, њихова је употреба социјално обојена и ограничена на један дио тадашњег друштва.

Нашу анализу, може се примјетити, базирали смо на разматрању саодноса употребе (стога се и ова ријеч тако често сусреће) архаизма и савремених ријечи, књижевних и некњижевних, чиме смо покушали наћи и објаснити разлоге примјене поступка стилизације. Због ограничености простора анализу смо свели на минималну мјеру, задржавајући се само на неким карактеристичним примјерима, па зато нисмо ни стигли размотрити сваки случај (иначе, ово је питање доста широко, примјера има много, па ћемо се, можда, једном поново њима вратити). На неколико мјеста дошли смо до закључка зашто је примјењен стилизациони поступак, док је, као што смо видјели, било и случајева када у тексту нисмо могли пронаћи праву мотивацију (*рецимо, горница — комната*).

Анализа је показала да је стилизација створила шаролику синонимију савремених (књижевних, разговорних, простонародних, дијалекатских) и архаичних ријечи, што нам даје право закључити да овај умјетнички поступак, коришћен с мјером, може веома много обогатити језик дјела, појачати лепоту, разноврсност и историјску вјеродостојност казивања. Неупотреба стилизације у оваквом дјелу довела би то тога да би се приповедање свело на ограничена средства савременог језика. Мислимо да је роман „Петар Први” велика потврда оправданости (када се ради о дјелу с историјском тематиком) примјене лексичке стилизације у обиму који не нарушава естетску страну дјела и његову укупну структуру. У сваком случају, казивање у Толстојевом роману било би веома осиромашено изо-

стављањем старих ријечи, а то нам може, између осталог, лијепо показати набрајање неких синонимских парова, редова (архаични синоними) и низова (савремени и архаични синоними), добијених захваљујући лексичкој стилизацији: *плат — платок, поставец — шкаф — кошель — мошна — кошелек, роба — одежа — платок, красный товар — мануфактура, земляное яблоко — картофель, зелье — порох, дубовые кирпичи — паркет, комната — горница — покой, светлица — светелка, опочивальня — спальня, поварня — кухня, зала — зал — зало, кабак — корчма — кружало — трактир — харчевня — шинок — постоянный двор — ям — почтовый двор — подворь, твердыня — крепость, враг — супостат, знамение — знак, подсоба — помощь, сретенье — встреча, кабатчик — корчмарь — трактирщик — целовальник, жена — женищина, — девочка — дева — девка — девица — девственница — баба, родитель — отец, родительница — мать, рать — войско, перст — палец, чрево — живот — брюхо, середний — средний, стародавни — старопрежний, он ый — тот, сей — этот, эдакий — такой, почивать — спать* итд., итд. (да не говоримо о квантитативној употреби сваког од споменутих синонима). Кроз ткиво романа писац их негдје више, негдје мање паралелно провлачи, доводећи понекад до својеврсног преплитања, што је можда и израз пишчевог супротставања стереотипности, шаблонизирању и укалупљивању језичког израза наслијеђеног из прошлости. Сјетимо се да су неки књижевни ствараоци стилизацију сводили само на дијалог, на говор јунака дјела, а код Толстоја сасвим је супротна тенденција — он устаје против подвојености свога језика Петра Првог, Мењшикова, Сашке, Андрјуше Голикова, страшног Нектарија, Лефорта и свих осталих из романа; он у своје описе убацује ријечи јунака дјела; он брише границу што раздваја аутора од учесника у радњи романа. Неке од њих, као „сеј” веома су фреквентне, а неке ћемо наћи само неколико пута. Изгледа, највише је оних што су читаоцу најмање неразумљиви. Мање јасна стара значења аутор објашњава или у самом садржају или у фусноти (навели смо примјер архаизма који је чак три пута појашњавао, и то истим ријечима). А њима именује најразличитије ствари и појмове, почев од материјалних предмета, апстрактних појмова, назива људи... па до радње означене старим глаголима (та лексика није, дакле, сведена само на један дио, једну област од оног о чему говори). При томе води рачуна о мјери, па текст не оптерећује превеликим бројем архаичних лексема; страна му је тотална архаизација казивања. Потребно је је истаћи и то да је код Толстоја запажено настојање да неке ријечи потпуно „исциједи”, ајући сва могућа значења, тако да се понекад треба добра замислити да ли је у питању савремено или архаично значење.

Примљено: 2. VII 1980.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Виноградов В. В. Очерки по истории русского литературного языка XVIII—XIX вв. — Издание второе, переработанное и дополненное. Госучпедгиз, Москва, 1938.
2. Граудина А. К., Ицкович В. А., Катлинская А. П. Грамматическая правильность русской речи (опыт частотно-стилистического словаря вариантов). — „Наука“, Москва, 1976.
3. Ефимов А. И. История русского литературного языка. — Издание третье, исправленное. „Высшая школа“. Москва, 1971.
4. Поляк Л. „Петр Первый Алексея Толстого. — Литературная учеба, 6, 1940, стр. 44—64.
5. Пољанец Р. Ф. Руско-хрватскосрпски рјечник. — Друго, прегледано и допуњено издање. „Школска књига“, Загреб, 1966.
6. Розенталь Д. Э. Практическая стилистика русского языка. — Издание третье, исправленное и дополненное. „Высшая школа“, Москва, 1974.
7. Словарь современного русского языка, том 1—17. — Издательство Академии наук СССР, Москва — Ленинград, 1948—1965.
8. Степанова В. В. Устаревшие слова в языке романа А. Н. Толстого „Петр I“. — У: „Изучение языка писателя“, под редакцией Н. П. Гринковой. Госучпедгиз, Ленинградское отделение, Ленинград, 1957, стр. 243—279.
9. Чхиквадзе М. Г. Архаическая лексика и архаическое формы языка в романе А. Н. Толстого „Петр I“. — АМД. Тбилиский ГУ, Тбилиси, 1963, стр. 3—25.

РЕЗЮМЕ

Русские архаизмы как элемент исторической стилизации в романе „Петр Первый“ А. Н. Толстой (на примере слов обозначающих пространство и помещения).

В архаической лексике, одном из разделов стилизации языка романа А. Н. Толстого „Петр Первый“, наблюдаются три разновидности слов: церковнославянизмы, заимствованные слова и слова, которые автор называет русскими. В настоящей работе как раз и проводится анализ последних, на примере же слов, обозначающих пространство и помещения.

Данная группа слов в большей степени характерна для описания, чем для говорения. И все же писателя не удовлетворяет современное выражение — оно оказывается только базой, основой, необходимым для создания языкового исторического колорита. Поэтому он часто пространство и помещения называет так, как их именовали писатели и деловые люди конца XVII и начала XVIII веков.

Автор констатирует, что в романе для обозначения тех же самых понятий параллельно употребляются современные и архаичные слова, и пытается найти мотивацию для употребления слов, обозначающих помещения: *горница* — *комната* — *покой* — *опочивальня* — *спальня*; *зал* — *зала* — *зало*; *поварня* — *кухня*; *светлица* — *соетелка*.

Анализ дальше продолжается рассмотрением слов, обозначающих в „Петре Первом“ объекты сферы обслуживания: *кабак*, *корчма*, *кружало*, *харчевня*, *шинок*, *постоялый двор*.

Некоторые устаревшие слова автор для понимания, поясняет. Такой случай с лексемой *ям*. Автор еще излагает о некоторых архаизмах, как: *тведыня*, *подворье*, *зимовище*.

В конце автор делает ряд выводов, в том числе такой: благодаря стилизационному приему синонимия в языке романа количественно и качественно обогатилась.